

Д. І. Воронін, канд. філол. наук

СМІХ І ДОТЕПНІСТЬ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ РАКУРС

Сміх як мимовільна автоматизована реакція на певний стимул розглядається в психолінгвістичному аспекті. Автор аналізує мовні та парамовні засоби для пояснення невимушеного комісного ефекту.

Laughter as the involuntary automated reaction to the certain stimulus is examined in a psycholinguistic aspect. The author analyzes lingual and paralingual means for an explanation of the involuntary effect.

Завжди бажаним і захопучим супутником неформального, а нерідко й ділового спілкування є дотепність. Вдалий жарт ніби повертається до його автора вдячною посмішкою співбесідника, свідоцтвом соціального контакту, що відбувся, залишаючи при цьому відчуття готовності адресату до його розуміння та відповідній оцінці. Пояснити ж, що саме виявилось смішним, буває досить складно, і навіть найбільш вдалі спроби таких пояснень викликають чомусь злегка сумну посмішку. Більш того, надто вільний переказ або навіть повторення жарту, що сподобався, слово в слово, але в іншій ситуації безнадійно руйнує той миттєвий і чарівний ефект дотепності, свідком якого пощастило стати.

У чому ж секрет і приваблива сила жарту? Ризикнем висловити з цього приводу декілька припущень. У першу чергу, звертає на себе увагу своєрідний мінімалізм вираження й особливий характер змісту того смислового зв'язку, який допускає об'єднання, здавалося б, непоєднаних фрагментів вислову в єдине ціле. Наскільки усвідомленим є сам процес породження жарту, чи не є дотепність, іншими словами, спонтанним і ніби випадковим продуктом мовленнєвої діяльності? Чому, нарешті, настільки марні пояснення того, що ж, власне, викликало сміх, ставши його причиною.

У пошуках сутності комічного практично всі дослідники вказують на наявність смислових компонентів, утворюючих єдине

ціле в непокєднуваності складових його частин. «Сутність комічного – у протиріччі. Комізм – результат контрасту, розладу, протистояння: потворного – прекрасному (Аристотель), незначного – піднесеному (І. Кант), безглузлого – розважливому (Жан Поль, А. Шопенгауер), нескінченної зумовленості – нескінченній сваволі (Ф. Шеллінг), автоматичного – живому (А. Бергсон), помилкового, уявно ґрунтового – значному, міцному і щирому (Гегель), внутрішньої порожнечі – зовнішності, що претендують на значущість (М.Г. Чернишевський), нижчесереднього – вищесередньому (Н. Гартман) і т.д.»¹. Зіставлення в комічному непорівнюваного, зіткнення фактів діаметрально розведених в осмисленні якої-небудь ситуації, що одержала стереотипний характер звучання у свідомості, – чи не є це відгомонам правопівкулевої, іконічної, ґраматики?

Комічне не існує саме по собі, поза людиною. Воно є соціальним феноменом за функцією і психологічним за походженням. У його основі лежать гумор і дотепність, категорії, що не легко піддаються більш-менш об'єктивній інтерпретації. У фокусі комічного завжди знаходиться людина, а точніше те, що складає суть її особистісного буття – відносини, що формуються в неї в процесі взаємодії з іншими людьми, з її індивідуальним «Я». Глибиною цих взаємин, як і, імовірно, когнітивно-мовною своєрідністю, національним колоритом визначається рівень комічного.

Гумор може бути по-дитячому наївний і дорослий, високий і низький, знавці говорять про чоловічий і жіночий гумор, нарешті, так званому чорному гумору часто протиставляють вишукану анґлійську дотепність. Не тільки історичні епохи, але й етноси, мають своїх гострословів, а останні – свою аудиторію.

Виразниками національного почуття комічного часто стають визнані майстри художнього слова. На думку В.Я. Проппа, завдяки А. Франсу славу добірності і дотепності здобув собі французький гумор, а комедії Гауптмана підтверджують деяку ваговитість класичної німецької дотепності; анґлійський сміх – то добродушний, то глузливий (Ч. Діккенс, Б. Шоу), а гумор східних слов'ян – нерідко гіркий і саркастичений (О. Грибоедов, М. Гоголь, М. Салтиков-Щедрін)².

Культури східних народів видаються в певному розумінні занадто серйозними, що можна було б пояснити відсутністю відомих опозицій між свідомим і несвідомої, «верхом» і «низом», духом і матерією, а також ряду інших, характерних для європейської

свідомості уявлень. Чи не в тому національно-культурна специфіка гумору, що він зароджується в надрах соціального досвіду колективу? «Індуси і китайці не відчують настільки сильно протиріччя між плотським і духовним, сексуальним і моральним, упорядкованим і хаотичним, раціональним і почуттєвим, як європейці»³. Адже саме зіткненням цих протилежностей визначається зміст багатьох дотепів.

Діти в захваті від танцюючих собачок на арені цирку і незграбних рухів персонажів лялькового театру, але, мабуть, байдужі до гумору дорослих. З іншого боку, принцип аналогії, що лежить в основі мовленнєвомислительних побудов дитини, не відповідає умовам смішного з позицій дорослих. Більш того, самі умови для останніх носять лише інтуїтивно обумовлений характер, принципово перебуваючи у площині невербалізованих смислів, а, будучи озвученими, вони втрачають свій комізм. У даному випадку йдеться не про словесну тканину жарту. Її переказ можливий. Однак шляхом вербалізації жарт стає надбанням свідомості. Виграючи в логічному оформленні, вона втрачає мимовільність емоційних реакцій.

Грамматика гостроти найчастіше бездоганна. Але це та бездоганність і нормативність не завдяки, а всупереч якій висловлювання набуває якогось ірраціонального звучання. З однаковим успіхом граматичні категорії та лексика будь-якої національної мови оформлюють як гумор, так і його відсутність у мовленні того, хто говорить. Якщо лексика вимушено бере участь у «розв'язанні напруженого чекання в ніщо» (І. Кант), будучи основним носієм референтних відносин, то на рівні синтаксичного виміру в комічному імплікативна матриця логіко-мовних операцій «якщо...,то...», набуває менш регламентованого характеру. Іншими словами, відбувається послаблення фільтрації смислової комбінаторики або навіть її істотне розширення при збереженні формальних способів мовного кодування. Звертаючись до одного з епізодів «Театрального роману» М. Булгакова, Ю.М. Лотман відмічає ситуацію породження комічного, коли два тексти при їхньому зіставленні виступають одночасно по відношенню один до одного і як синоніми, і як антоніми. "Подібна значеннева гра не обов'язково пов'язується з художньою функцією – галузь її більш широка. Це один з механізмів утворення смислу. Особливість його, зокрема, у тому, що сама природа смислу визначається тільки з контексту, тобто

в результаті звертання до більш широкого простору, що лежить поза ним»⁴.

Слід відзначити, що жарт залишається і сприймається таким, будучи оформленим як у системі мовних засобів, так і в системі знаків дуже різної модальності: візуальних, акустичних, комбінованих. Це дозволяє висловити припущення про те, що, імовірно, в основі породження комічного має лежати психофізіологічний механізм із досить широким діапазоном дії, здатний за необхідності втручатися в роботу різних психомоторних програм поведінки. Складається враження, що дотепність не є прерогативою власне словесного способу оформлення настільки своєрідно осмисленої ситуації. Більш того, поверхові (мовні) семантичні структури не завжди здатні відбити приховані процеси породження жарту, такі, що мають місце, імовірно, на рівнях домовленнєвого, до-свідомого конструювання і втілення мовленнєвої інтенції.

Комічне розширює чітко фіксовані, настановні моделі свідомості, включаючи в роботу інші способи обробки інформації. Інформація подається так, що виникаючі постфактум чекання не виправдуються. Але цей непередбачений розвиток подій виявляється ще одним способом «організації інформації» – способом комічним⁵. І треба вважати, що провідну роль у процесі як селекції, так і компонування перед-свідомих незвучених смислів відіграє саме права немовленнєва півкуля головного мозку. «Цінність гостроти, що народжується в несвідомому, у тому, що вона просякає в суть речей, недоступну поверховій і прямолінійній логіці розуму»⁶. Гумор – це сміх правої, субдомінантної, немовленнєвої півкулі головного мозку людини над лівою. В основі сміху лежить неусвідомлювана за своїм характером активність суб'єкта, така, що розгальмовує, що вивільняє загану всередину психічну енергію.

Свідчення глибинної сутності людини, найсправжнішу пробу душі вбачав у сміху Ф.М. Достоевський. Саме в сміху розкривається, на його думку не розумовий розвиток, а весь характер, так зване ціле людини. На його думку, сміх – це «риси, що найбільше видає людину, з ногами і руками. Декотрий характер довго не розкусите, а розміється людина якось дуже відверто, і весь характер її раптом виявиться як на долоні»⁷.

У клінічній практиці відомо, що сміх нейтралізує стрес, знімає нагромаджену напругу, маючи оздоровчий ефект. У його

вивільненні знаходить вихід здорова тенденція психічного життя людини. Комічне є легалізованим у культурі способом виговорення несвідомого. Зв'язок, що емпірично спостерігається, між загальним станом здоров'я особистості й почуттям гумору дозволяє припустити, що сміх і гумор виконують функцію психологічних захисних механізмів шляхом зіткнення, протиставлення соціально прийнятого й рутинного нерідко ірраціональному і табуваному, але аж ніяк не позбавленому змісту. Витиснена на периферію свідомості протестна мотивація шукає і несанкціоновано для свідомості знаходить вихід у недоговореному словами, у такому, що мається на увазі, що стає в умовах мовленнєвої взаємодії чинником інтимізації контакту.

Саме в цьому ракурсі розглядав гумор і дотепність З. Фрейд, вважаючи, що історично обумовлені типи родини і шлюбу, конфлікти інтересів індивідууму та суспільства, система моральних заборон за допомогою механізму витиснення монополюють поведінкою людини. Якоюсь мірою З. Фрейд став слугою своїх власних відкриттів, явно переоцінивши їхню вагу в системі взаємин особистість – суспільство⁸. У зв'язку з цим М.Г. Ярошевський пише: «Принцип антагонізму біологічного і соціального (зведеного до уявлюваного типу зв'язків між людьми різної статі, що виникли в праісторичні часи і перейшли через покоління в структуру сучасної родини) перешкоджав розумінню того, що, говорячи словами А.А. Ухтомського, “природа наша така, що робиться й оброблюється”. Упереджене положення про те, що мотиваційні ресурси особистості начисто вичерпуються енергією декількох квазібіологічних нахилів, що Я як ядро особистості змушене підкоряти тиранії нав'язаного їй з дитинства квазісоціального супер-я, позбавило Фрейда можливості пояснити динаміку розвитку Я, шляху нарощування його власних сил, його перетворень у континуумі життєвих зустрічей із соціальним світом»⁹. Відмітимо, однак, що М.Г. Ярошевський не заперечує психологічну реальність зазначених конфліктів. Звертаючи увагу на ступінь їхньої значущості для душевного життя людини, він застерігає від їхньої переоцінки.

Звернемося до факту, що часто випадає з уваги спостерігача. Сміх дозволений і схвалюваний тільки в групі. Людина, що сміється на самоті, ризикує викликати несхвальну реакцію. Подібно до того, як розмова тет-а-тет у присутності інших надає всієї ситуації деякий відтінок інтриги, сміх також є способом вираження певного смислу. Як у слові, так і в сміху люди раптом усвідомлюють, що говорять

однією мовою, мислять однаково. І усвідомлення раптом цього факту робить сміх могутнім засобом і свідченням встановлення контакту. Це дозволяє припустити, що сміх про своє всередині малої групи, що сформувалася, є, на погляд уразливих суддів, досить вагомою причиною для побоювання за свій авторитет. Так, В.Я. Пропп розглядає сміх як знаряддя знищення, метою якого стає «позірний авторитет і позірна велич». У вигляді наймогутнішого засобу руйнування старого і підготовки нового виступає гумор, знаряддя духу заперечення, у В.Г. Белінського. Формою вияву протесту, що визріває всередині аскетичної моралі й несвободи феодального середньовіччя, виступає сміх у М.М. Бахтіна. Усі ці визначення ще раз підкреслюють соціальну сутність комічного, вказуючи на те, що сміх відповідає інтересам соціального співжиття. Він властивий тільки для людини і є суто соціальним феноменом. Соціальна обумовленість сміху певною мірою наближує до розуміння сутності комічного як естетичної категорії. Людські відносини, будучи основою і причиною різноманіття видів сміху, стають головним предметом комедії, а сам сміх – головним прийомом і засобом розв'язання художніх завдань. Проте, за великою проблематикою комічного як естетичної категорії ховається якась ледь вловима, зникаюча психологічна сутність – почуття комічного, почуття гумору.

Зупинимось на прикладі колись популярного в закордонних наукових колах жарту, що складається з двох наборів фраз. В одному представлені формулювання наукового стилю мовлення, використовувані в спеціальній літературі, в іншому – їх загальнозживані «еквіваленти»:

Пишуть	Мають на увазі
а) Давно відомо, що...	Я не спромігся запастися точними покликаннями.
б) Стверджується... вважається... видається...	Я вважаю.
в) Має велике теоретичне і практичне значення...	Цікаво для мене.
г) Загальноприйнято, що...	Ще двоє чудових хлопців думають так само.
г) Поводилися протягом досліду з максимальною	Не упустили на підлогу.

обережністю...	
д) Випадково стиснули під час складання...	Упустили на підлогу.
ж) Відповідність до передбачуваної кривої:	
Відмінна	Непогана
Гарна	Слабка
Задовільна	Сумнівна
Непогана	Уявлювана
з) Блискуча робота...	Робота члена нашої групи.
и) Сумнівна робота...	Чиясь ще робота ¹⁰ .

Коментуючи названі й інші фразові відповідності, названі звичайно «Ключ до науково-дослідної літератури» чи «Словник корисних наукових висловів», автори вбачають причини виникнення комічного ефекту в невідповідності так званих «інтерпретаційних репертуарів». Якщо в науковому стилі мовлення переважають безособові конструкції, що передбачають об'єктивність інтепретації даних, отриманих на основі чітких процедурних правил (емпіричний репертуар), то в неформальному викладі (умовний репертуар) зазначеними відповідностями «підривається імпліцитно закладена в них концепція дій у науковій сфері». Особиста відстороненість від результатів дослідження замінюється залученням і зацікавленістю, а інтереси цеху виявляються пов'язаними з міжособистісними відносинами й бажанням просування власних ідей. «Нас повідомляють, що вчені пишуть про свої дії, коли вони складають науковий звіт, те і те, але це зовсім не те, що вони при цьому «мають на увазі»¹¹. Аналізуючи цей та інші приклади Д. Гилберт і М. Малкей роблять висновок, що за умови коректності процедури дослідження, а також, якщо «ці репертуари справді широко прийняті в науковому середовищі, то в жартах і іронічних висловах людей науки ми знайдемо постійне переплетення цих моделей – з акцентом на їхній потенційній несумісності. Ми вважаємо, що так воно і є: гумор як продукт творчості вчених для своїх колег часто виникає як результат комбінування і зіткнення емпіричного й умовного репертуарів»¹².

За спостереженнями ж В.Я. Проппа, в основі комічного лежить несподіване посоромлення людської волі¹³. Дрібні невдачі в побутових справах, причиною яких стають настільки ж дрібні

обставини, невдачі, викликані недоліком далекоглядності і спостережливості, невмінням орієнтуватися в обстановці, що змінюється, нарешті, будь-якого роду неспроможність на тлі чітко визначених прагнень і бажань, тобто мотивів і установок – усе це потенційні джерела сміху, виникнення якого визначається специфічним характером оформлення жарту.

Сьогодні можна вважати експериментально підтвердженими дані, згідно з якими у сприйманні людини присутні уявлення про образи і предмети, підтвердити зрозуміло існування яких у своїй свідомості у певний момент людина не в змозі. І це всупереч тому, що її життя в основному протікає на тлі таких сприйнять. У ситуаціях, коли контроль з боку свідомості послаблений і діяльність протікає ніби в автоматичному режимі, а суб'єкт «поглинений плином поведінки» (Д.Н. Узнадзе), можна говорити про дію установки, що виступає в даному випадку як чинник стабілізації діяльності, її напрямку й регулювання. Однак без механізму об'єктивації поведінка людини носила б тільки настановний характер і цілком визначалася б її біологічним статусом життєзабезпечення. Об'єктивація, у розумінні Д.Н. Узнадзе, є тим психофізіологічним механізмом, що й лежить в основі відомих еволюційних завоювань людини. В.В. Григолава пише: «Об'єктивація має на увазі припинення процесу поведінки, затримку імпульсивної активності і направлення її в інший бік. А всі пізнавальні процеси, сприйняття, мислення і т.д., що ідуть за цим (за актом об'єктивації), – протікають у рамках звичайної настановної поведінки»¹⁴. При виникненні мимовільного комічного ефекту особливості механізму об'єктивації, на наш погляд, пов'язані з тим, що, по-перше, мовець, спираючись як на мовні, так і на парамовні засоби, регулює і спрямовує сприйняття слухача на виявлення комічного, свого роду тест на почуття гумору; по-друге, сутністю об'єктивації і в цьому випадку залишається припинення поведінкових реакцій, що протікають імпульсивно, що, по-третє, приводить до розриву безпосереднього зв'язку суб'єкта з реальною ситуацією, ставить його над нею. Нарешті, по-четверте, предметом об'єктивації може стати зміст, який «до цього був представлений у свідомості (у вигляді актуальної установки), але через затримку поведінки об'єктивація вносить в акт поведінки новий зміст»¹⁵. При цьому треба мати на увазі, що сам сміх є мимовільною автоматизованою реакцією на якийсь стимул, а це свідчить про те, що поведінка вже знов увійшла в колію настановних форм активності.

Таким чином, відповідно до положень теорії установки, розроблених Д.Н. Узнадзе та його учнями, єдиним побудником мислення виступає об'єктивація. Саме вона «викликає потребу з'ясувати, усвідомити причини затримки акту поведінки, що протікає в звичайних умовах (у плані установки), а як тільки суб'єкт розв'яже це завдання, тобто встановить причини затримки поведінки, наступний процес його діяльності буде протікати знову звичайно, у плані установки»¹⁶.

Отже, здійсненню якої-небудь дії передують ухвалення рішення, якийсь вольовий акт, що визначає і спрямовує наступну поведінку, що протікає цілком у настановному режимі. У цьому розумінні теорія установки може дати пояснення психологічного механізму комічного, висуваючи на передній план процесу сприйняття свого роду збій установки, що виникає в результаті конфлікту між фіксованою установкою і наступним розгортанням актуальної діяльності. Наставні чекання, створювані мовцем із залученням як мовних, так і немовних засобів, виявляють свою ілюзорність при наступному знайомстві адресата з дійсним положенням справ у кульмінаційній частині жарту.

Засобом об'єктивації в комічному ілюзії установки виступає сміх. При цьому додамо, що установка, будучи психофізіологічним механізмом, має великий іррадіюючий ефект. Саме ця властивість установки уможливує виникнення комічного в найрізноманітніших формах його маніфестації: від героїв Чапліна в німому кіно і гумору художників слова до карикатур і музичних жартів видатних композиторів. Установка дозволяє побачити соціальне в глибоко особистісному й індивідуальному. Вона є ключем до проникнення в глибинні механізми людської діяльності, у розгортанні якої взаємодіють рівні усвідомлюваної і неусвідомлюваної активності.

Звернемося до деяких особливостей мовного оформлення жарту. Вже було сказано, що комічний ефект виникає не через явне чи приховане порушення граматичної будови мови. Більш того, правильність побудови мови у створенні комічного підкреслює, відтіняє казуси думки в діапазоні від дурного жарту до дотепності. З іншого боку, при використанні прийомів мовної гри ці порушення носять санкціонований системою національної мови характер. У тих випадках, коли комічне не виходить за межі внутрішньомовних відносин, різні аспекти порушень граматичного характеру (фонетична і морфологічна деформація слова, словотворча гра,

порушення правил сполучуваності, стильовий контраст, використання прийомів соціально маркованої мови (мовленнєві маски) і т.п.) і представляють так звану ілюзію мовної установки. Квазіслово як елемент мовної гри може виникнути, на наш погляд, лише на основі вже сформованого почуття мови. У цьому випадку граматики мови виступає як настановний і стабілізуючий чинник стосовно гри дотепності. У сукупності реалізованих і нереалізованих інтенцій і правил їхнього втілення рівень мовної компетенції адресата виступає як установка стосовно «новацій» вербалізованих гострословом. Іншими словами, на часі ваг завжди знаходиться система мови, її суб'єктивна почуттєва інтеріоризація, що й визначає «вагомість» змісту жарту.

¹Борев Ю.Б. Эстетика. – 4-е изд., доп. – М., 1988. – С. 82-83;
²Пропп В.Я. Проблема комизма и смеха. – М., 1976. – С.18-19; ³Соколов Э.В. Введение в психоанализ. Социокультурный аспект. СПб., 1998. – С. 93;
⁴Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992. – С. 59; ⁵Де Боно Э. Латеральное мышление. – СПб, 1997. – С. 40; ⁶Соколов Э.В. Знач. праця. – С. 95; ⁷Достоевский Ф.М. Подросток: Роман. – М., 1987. – С. 356-357;
⁸Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. – СПб., 1998;
⁹Ярошевский М.Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической жизни человека // Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. – М., 1989. – С. 24; ¹⁰Гилберт Д., Малкей М. Открывая ящик Пандоры: Социологический анализ выражений учёных / Общ. ред. А.Н. Шамина и Б.Г. Юдина. – М., 1987. – С. 223-224; ¹¹Там само. – С. 225; ¹²Там само. – С. 220; ¹³Пропп В.Я. Знач. праця. – С. 72-73; ¹⁴Григолава В.В. Контрастная иллюзия, установка и бессознательное. – Тбилиси, 1987. – С. 113; ¹⁵Там само. – С. 111; ¹⁶Там само. – С. 155.